

СТАН МУЛЬМАНСЬКИХ ГРОМАД СЕВАСТОПОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ В 20-Х РР. XX СТ.

Одним з найважливіших елементів духовної культури суспільства, що активно впливає на життя багатьох народів, які проживають на території України, є релігія. Аналіз стану різноманітних релігійних громад у правовому полі Кримської АРСР, їхньої взаємодії з центральними і місцевими органами радянської влади дає можливість усебічно вивчити механізм придушення релігії, формування зовсім інших форм світосприймання і системи цінностей. Дослідження даної проблематики особливо актуальне на сучасному етапі, коли виробляються нові принципи державно-церковних відносин.

В останні роки проблема взаємин органів державної влади і релігійних організацій Криму в 1920–і роки привертає пильну увагу дослідників. Політиці державних органів Криму у відношенні до православної церкви в 1917-1939 р., ситуації в монастирях, аналізу причин виникнення руху оновлення в Криму присвячений цілий ряд монографій і публікацій Ю.А.Катуніна.¹ Проблема методів впливу органів радянської влади на релігійні конфесії Криму одержала деяке висвітлення в дослідженнях Р.Н. Білоглазова.²

Але практично недослідженим залишається механізм проведення радянської церковної реформи щодо представників інших кримських конфесій: мусульман, протестантів, католиків та ін. У даній публікації основною метою є аналіз взаємин місцевих органів радянської влади до мусульманських громад на прикладі Севастопольського району. Матеріали Севастопольського районного виконкому Ради робітничих і селянських депутатів, а також виконкому Севастопольської Міськради за 1922–30 р., що зберігаються в Державному архіві м.Севастополя (далі – ДАМС) дають змогу розглянути деякі аспекти цієї проблеми.

* Доцент Севастопольського гуманітарного університету, кандидат філософських наук.

¹ Катунин Ю.А. Политика государственных органов власти Крыма в отношении церкви в 1927-1928 гг. // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 7. – С. 218-222; Катунин Ю.А. Православие Крыма в 1917-1939 годах: проблема взаимоотношений с государством. – К., 2002.

² Белоглазов Р.Н. Осуществление декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» в Крыму (1921-1923 гг.) // Крымский архив. – 1999. - № 5. – С.122-133; Белоглазов Р.Н. Идеологическое воздействие органов государственной власти на религиозные конфессии Крыма в 1920-е годы. // Крымский архив. - 2000. - № 6. – С.258-264.

У Криму тільки в 1922 р. почали впроваджувати в життя основні положення декрету РНК РРФСР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», прийнятого 23 січня 1918 р. Наприкінці 1922 – початку 1923 р. відбувалося організаційне оформлення кримської структури управління релігійною діяльністю, були створені церковні столи при відділах управління окружних виконкомів, підлеглих церковному підвідділу НКВС Кримської АРСР, почав здійснюватися облік культових будинків і церковної власності. Матеріали Севастопольського району підтверджують думку Р.М.Білоглазова про те, що в цей період велика частина релігійних громад ще не пройшла реєстрації і не несла юридичної відповідальності за майно, що перебувало в їхній фактичній власності.¹ Зокрема, навіть до 1924 р. у Севастопольському районі було зареєстровано тільки 9 мусульманських громад, при цьому діяло 25 мечетей.²

НКВС Кримської АРСР, прагнучи установити контроль над усіма конфесійними організаціями, 30 травня 1923 р. видав інструкцію «Про порядок реєстрації релігійних громад і видачі дозволів на скликання з'їздів», що забороняла діяльність не зареєстрованих релігійних громад. Для реєстрації фактично існуючих громад потрібно було подати такі документи: заяву; статут громади; список членів громади за спеціальною формою, із указанням прізвища, ім'я, по батькові, місця проживання, соціальної належності, майнового стану, громадського і службового стану з 1914 р., до якого громадського стану належав до революції, час вступу в релігійну громаду; список членів парафіяльної ради; список священнослужителів; протокол обрання парафіяльної ради і довідку про його місцезнаходження. Статут мав стандартну форму з 6 розділів, у яких регламентувалися права й обов'язки релігійних громад. Крім того, громада підписувала з райвиконкомом чи міськрадою договір про безкоштовне користування культовим майном і молитовним будинком. Уповноважені громадою особи могли збирати добровільні пожертвування для покриття культових витрат, але обов'язкові членські внески не вносилися. Зареєстровані релігійні громади одержували право укладати угоди приватноправового характеру, пов'язані з керуванням культовим майном, але при цьому позбавлялися права юридичної особи і права володіння власністю. Органи влади повинні були в двотижневий термін з моменту подачі

¹ Білоглазов Р.Н. Осуществление декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» в Крыму (1921-1923 гг.) // Крымский архив. – 1999. - № 5. – С.127.

² Державний архів м.Севастополі (далі - ДАМС). – Ф. Р-420. – Оп. 1. – Д. 246.

документів зареєструвати релігійну громаду або відмовити в реєстрації.¹

У першій половині 20-х років ХХ ст., з огляду на особливий інтерес до національних проблем Криму і значну роль ісламу в національній самосвідомості кримських татар, органи радянської влади проводили досить обережну політику щодо мусульманських релігійних організацій. Наприклад, у циркулярі № 316 Центрального Адміністративного управління Криму від 1 вересня 1924 р. пропонується для проведення обліку всіх мусульманських монастирів, кількості ченців, імен шейхів «виділити здатного й енергійного працівника, на якого покласти відповідальність за виконання роботи, до якої необхідно підійти з обережністю і належним тактом».² У тому ж документі звертається увага, що вилучення вакуфного майна не мало систематичного характеру і пропонується на місцях зробити облік усіх мусульманських громад і майна, що було в їхньому володінні до 15 вересня 1924 р. За результатами перевірки керівника Церковного столу Севрайвиконкому В.Канавіна в Севастопольському районі зареєстровано 9 мусульманських релігійних організацій, виявлено 25 мечетей, зазначено, що мусульманських монастирів немає, вакуфні землі знаходяться в розпорядженні Комітетів взаємодопомоги, старих описів у мечетях немає, дані відомі з наведених довідок. Найбільш активними і численними були мусульманські громади в селах Узен-Башик, Шули, Байдари, Верхній і Нижній Чоргунь, Уппа.³

З огляду на високий рівень релігійності серед кримських татар, органи державної влади, з одного боку, намагалися контролювати діяльність мусульманського духовництва і спрямувати її на підтримку заходів радянської влади, а з іншого боку підривати прихильність ісламському віровченню за допомогою атеїстичної пропаганди через систему шкіл, клубів, читалень. Показові в цьому відношенні протоколи зборів релігійних громад мусульман Байдарської сільради, на яких з доповідями про результати роботи З'їзду Кримських мусульман, що відбувся 1 вересня 1924 р., виступали уповноважені Народного управління релігійними справами мусульман Кримської АРСР. Тільки на території даної сільради діяли три уповноважені з числа місцевих жителів: Афіз Мамед Алі, Ісмаїл Сулейман і Абдурахман Абдульмеджид. На зборах мусульманських релігійних громад сіл Байдари і Чоргунь виступив Ісмаїл Сулейман, що звернувся

¹ ДАМС. – Ф. Р-420. – Оп.1. – Д. 372. – Л. 2а.

² ДАМС. – Ф. Р-420. – Оп.1. – Д. 246. – Л. 1-2.

³ ДАМС. – Ф. Р-420. – Оп.1. – Д. 246. – Л. 3.

до духівництва з попередженням «не бентежити народ помилковими словами, а вчити так, щоб усі пішли по радянській лінії, ...щоб прагнули вчитися вдень і вночі, закінчувати лікнепи, віддавати в Радянські школи своїх дітей ..., щоб жінки знали, що вони нарівні з чоловіками допускаються до освіти у всіх Радянських школах».¹

Судячи з даних реєстраційних документів мусульманських громад цього періоду, значна частина віруючих кримських татар не одержала навіть початкової конфесійної освіти, тому актуальним було питання про дозвіл викладання мусульманського віровчення. Наркомпрос і ЦАУ Криму 14 березня 1925 р. видали «Інструкцію про порядок викладання мусульманського віровчення на території Кримської АРСР».² Релігійні громади могли клопотатися про дозвіл конфесійного навчання для осіб, що закінчили першу ступінь Радянської школи, але не раніше досягнення 14-літнього віку. Викладання мусульманського віровчення можна було проводити у вільний від шкільних занять час у спеціально виділеному при мечеті приміщенні, яке відповідає прийнятним санітарним нормам. Працівникам культурно-просвітніх установ заборонялося виконувати обов'язки викладачів віровчення. Інструкція передбачала, що кандидат, обраний на посаду віроучителя, мав скласти спеціальний іспит при Народному управлінні релігійними справами мусульман Кримської АРСР, а потім подати в місцевий Виконком повний список учнів і план викладання віровчення, що включало вивчення Корану та основ арабської мови. Відповідно до п. 5 циркуляра № 57 від 14 березня 1925 р. викладач віровчення ніс персональну відповідальність, якщо без попередньої реєстрації почав проводити заняття чи не повідомив владу про зміни в складі учнів.³ У грудні 1925 р. у районні й міські виконкоми Криму був розісланий циркуляр № 90, що рекомендував «не чинити перешкод до викладання мусульманського віровчення в рамках чинних інструкцій і циркулярів».⁴

У великих мусульманських громадах Севастопольського району діяли такі представники духівництва, як мулла, муедзин, мутевелі. Зокрема, в релігійну громаду села Купки, в якій нараховувалось 59 осіб, були запрошені мулла, помічник мулли й муедзин, а у громади сіл Нижній Чоргунь (51 осіб) і Уппа (55 осіб) - мулла, муедзин, мутевелі. У громаді при Севастопольській мечеті, крім того, діяли імам

¹ ДАМС. - Ф. Р-420. - Оп. 1. - Д. 236. - Л. 3.

² ДАМС. - Ф. Р-79. - Оп. 1. - Д. 207. - Л. 5.

³ ДАМС. - Ф. Р-420. - Оп. 1. - Д. 713. - Л. 2.

⁴ ДАМС. - Ф. Р-420. - Оп. 1. - Д. 713. - Л. 6.

і хатиб. При цьому всі служителі культу не одержували платні.¹

У 1927 р. почалося посилення антирелігійної роботи серед національностей, що сповідували іслам, у масштабах усієї країни. Відповідно до нової інструкції «Про порядок проведення в життя Декрету про відокремлення церкви від держави й школи від церкви в частині, що стосується адміністративних розпоряджень і нагляду», затвердженої ЦАУ Криму 4 квітня 1927 р., посилювався контроль за діяльністю служителів культу, особливо в галузі викладання віровчення. Прикладом строгого дотримання даних вимог можуть служити матеріали «Про організацію й діяльність школи мусульманського віровчення, що знаходиться в селі Байдари при П'ятивременній мечеті з 15 травня 1927 р. по 23 травня 1928 р.»² Викладати основи ісламського віровчення був запрошений Мечмеддин Абдураман, 1878 р. народження. Він одержав освіту в Зинджилі-медресе, з 1912 по 1921 р. був муллою в селі Хейто, а з 1921 р. – у с.Байдари. Збереглося посвідчення Народного управління релігійними справами мусульман Кримської АРСР на його ім'я від 22 листопада 1926 р., яке підтверджує, що Мечмеддин Абдураман успішно здав іспит і має право обіймати посаду віровчителя. За затвердженням у Севастопольському райвиконкомі плані викладання, прийом учнів здійснювався з 1 по 20 жовтня 1927 р., а з 20 жовтня починалися щоденні заняття з 8 до 11 години (крім п'ятниці) з вивчення Корану і перекладу з татарської на арабську мову. Про відкриття мектебе в приміщенні при мечеті клопоталася байдарська мусульманська громада (158 осіб). Згідно зареєстрованого місцевою сільрадою списку учнів проходити навчання збиралися 30 осіб, 1911 і 1912 р. народження, із них 9 дівчаток. Мечмеддин Абдураман підписав стандартне зобов'язання для Столу релігійних культів, що ознайомився з циркуляром №57 і несе відповідальність за його дотримання.³ Подальша доля викладача цієї школи склалася трагічно. В органи прокуратури Севастопольського району надійшли зведення від секретаря Байдарського осередку ВКП(б) про те, що в школі навчається 39 осіб, а за списком – 30, причому із зареєстрованого списку навчається 3 особи, а інші 36 – не зареєстровані. Оперативно було розпочато розслідування, проведене звірення списків. У результаті школа була закрита, а на Мечмеддина Абдурамана заведена

¹ ДАМС. – Ф. Р-420. – Оп.1. – Д. 370. – Л. 8,9.

² ДАМС. – Ф.Р-420. – Оп.1. – Д. 908.

³ ДАМС. – Ф.Р-420. – Оп.1. – Д. 908. – Л. 4-6.

кримінальна справа.¹

Додаткові проблеми в діяльності кримських мусульманських громад виникли в результаті землетрусу 1927 р., коли постраждало багато мечетей, особливо сільські, побудовані з глини та інших німецьких матеріалів. Відповідно до циркуляра № 351 НКВС РРФСР від 19 вересня 1927 р. «Про порядок закриття молитовних будинків і ліквідації культового майна» закриття аварійних мечетей, що не підлягали ремонту, могло служити підставою для розірвання виконкомом договору з громадою. У Севастопольському районі була зруйнована і розібрана П'ятивременна мечеть у селі Уркуста.²

У 1927 р. у зв'язку з посиленням антирелігійної роботи активізувалася кампанія із позбавлення виборчих прав усіх представників духовного стану. Керівництвом служила стаття 15 інструкції ВЦВК від 4 листопада 1926 р., за якою позбавлялися виборчих прав усі служителі культу незалежно від того чи одержували вони за виконання своїх обов'язків винагороду. За 1927 р. у Севастополі та районі за цією статтею були позбавлені виборчих прав 44 особи, з них відреклися від сану 8 осіб.³ Зречення від сану представників мусульманського духівництва влада активно використовувала в антирелігійній пропаганді. Усі заяви представників духівництва Севастополя й району про зречення від сану публікувалися в газеті «Маяк Комуни». Наприклад, у номері за 19 листопада 1927 р. під заголовком «Бога немає, релігія – обман» була опублікована замітка Каїр Лятифа, що відмовився від сану муедзина із села Шули, а 20 липня 1928 р. опублікована заява Сеїт Аппас Сейдона, мулли села Узенбашик із проханням зняти його з обліку як представника духовного стану, «тому що надалі в сані мулли залишатися жодного дня не бажаю, ...вважаю великою ганьбою обманювати відсталу масу робітників і селян релігійним дурманом».

У лютому 1929 р. при Севастопольській райраді Союзу безбожників приступила до роботи татарська секція, що повела роботу насамперед в селах. Замовлялися атеїстичні лекції, хатам-читальням передавалася спеціальна література, напередодні мусульманських свят організовувалися виїзди агітпоїздів у район. У газеті «Маяк Комуни» за 9 лютого 1929 р. було поміщено звіт Союзу безбожників про підготовку до антибайрамівської кампанії. У січні 1930 р. у Севастополі і районі, як і в інших регіонах Криму, почалося

¹ ДАМС. - Ф. Р-420. - Оп. 1. - Д. 908. - Л. 26-28.

² ДАМС. - Ф. Р-79. - Оп. 1. - Д. 676. - Л. 7.

³ ДАМС. - Ф. Р-79. - Оп. 1. - Д. 318. - Л. 9.

проведення масових мітингів із вимогою закриття культових будинків.

Проте, незважаючи на жорсткий пресинг із боку органів влади, рівень релігійності серед віруючих мусульман майже не знижувався. На початок 1931 р. у м. Севастополі і районі було зареєстровано значну кількість представників мусульманського духівництва: мулли – 28 осіб, муедзини – 11 осіб, імами – 5 осіб, із них зняли сан: мулли – 10 осіб, муедзини – 2 особи, імами – 1 особа.¹ Церковний стіл при Севастопольській міськраді за завданням ЦАУ Криму склав докладну довідку про діяльність релігійних громад у районі за станом на 10 серпня 1931 р. У документі, що складається з 16 розділів, особлива увага зверталася на такі питання: чи функціонують культові будинки в даний момент; чи закривалися вони і чому; коли були знову відкриті; стан храмів; хто проводить службу; чи залишилися представники, які служать чи духівництво заштатне; як виявляє себе духівництво стосовно заходів радянської влади, зокрема, до колгоспів; яка відвідуваність храмів; фінансовий стан релігійних громад; діяльність культурно-просвітніх установ на антирелігійну тему; думка сільради про можливість ліквідації храмів.²

Обмеження в діяльності мусульманських організацій, гоніння на представників духовного стану привели до того, що з діючих у районі 19 мусульманських громад, 8 – не пройшли перереєстрацію, духівництва, що служить, не залишилося, у 8 громадах не було навіть заштатного духівництва, у 5 громадах представники заштатного духівництва відмовилися від сану і не проводили служб, служили самі віруючі. Траплялися випадки, коли один представник мусульманського духівництва обслуговував кілька сіл, переходив із села в село і здійснював служби в 2-3 мечетях. У місті й районі було виявлено 25 мечетей. При цьому багато мусульманських храмів закривалися в період розкуркулювання в 1928 – 1929 р., а потім були знову відкриті самими віруючими, наприклад, у селах Сехтик, Скеля, Календи, Хейто і ряді інших. Відзначається, що «віруючі роблять збори і віддають останнє», щоб підтримувати мечеті належним чином, тому 13 із них у той момент були в хорошому стані, мечеть у Хейто була кращим будинком у селі і тільки 2 спорудження були у поганому стані. Майже у всіх мечетях регулярно проводилися п'ятничні й святкові служби, щоденні служби відправлялися значно рідше. Антирелігійна пропаганда велася через розгорнуту в кожному селі мережу шкіл, читалень, червоних кутків. Але, судячи з анкети, рівень

¹ ДАМС. – Ф. Р-79. – Оп.1. – Д. 676. – Л. 11.

² ДАМС. – Ф. Р-79. – Оп.1. – Д. 676. – Л. 14-19.

проведених заходів був низьким і не приводив до бажаних результатів. Відзначалося, що лекції бували дуже рідко, селяни ставилися до них без ентузіазму, багато хто йшов із середини занять. Ініціювати питання ліквідації мечетей майже всюди місцеві органи влади вважали неможливим, думаючи, що це згубно відіб'ється на колгоспній роботі. Навіть у Севастополі рівень відвідування мечеті, у порівнянні з дореволюційним, знизився тільки на 50 % і чисельність віруючих залишалася значною.¹

Загалом, аналіз діяльності мусульманських громад Севастопольського району в 1920-і роки показує, що перебороти релігійність кримськотатарського населення пропагандистськими методами органам радянської влади не вдавалося, тому в 1930-і роки посилювався адміністративний тиск на всі релігійні організації, почалося планомірне закриття мечетей, також як і храмів інших конфесій. У Севастопольському районі більшість мечетей було закрито до 1938 року.

*І.А.Козловський**

СВОЄРІДНІСТЬ РОЗВИТКУ ІСЛАМСЬКОГО ФАКТОРА В УМОВАХ ДОНЕЦЬКОГО РЕГІОНУ

Протягом усіх років незалежності і за умов системної трансформації, у стані якої зараз перебуває Україна, офіційна політика держави щодо релігійного феномену в порівнянні з минулим періодом зазнала суттєвих позитивних змін. Це позначилося і на створенні певних умов для функціонування різних релігійних організацій і на самій природі релігійного фактора в суспільстві. Досить показовим і своєрідним, на наш погляд, є процес відродження і розвитку в нових історичних умовах ісламу в умовах специфічної культури Донецького регіону.

Донецька область є одним з найбільш багатоетнічних і поліконфесійних регіонів України. На 1 жовтня 2004 р. в області діяло на правах юридичної особи 1318 релігійних організацій, а саме: 1260 релігійних громад, 17 релігійних центрів і управлінь, 10 монастирів, 20 місій, 1 братство, 10 вищих духовних навчальних закладів. Поза

¹ ДАМС. – Ф. Р-79. – Оп.1. – О. 673. – Л. 81.

* Керівник Центру релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних відносин Донецького Державного Інституту штучного інтелекту.